

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**Воєнні кампанії на Поділлі
середини XVII століття
(до 360-річчя
Батозької битви)**

Збірник матеріалів науково-практичної
конференції

Кам'янець-Подільський

2012

УДК 94:355.48(477.43) «16»(082)
ББК 63.3 (4Укр33)4+68(4Укр)4я43
В63

Рецензент:

Копилов С.А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, в.о. ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія

Степанков В.С., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, академік УАН;

Газін В.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України;

Дубінський В.А., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, в.о. декана історичного факультету.

Воєнні кампанії на Поділлі середини XVII століття (до 360-річчя Батозької битви): збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. – 43 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників науково-практичної конференції, яку було проведено на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 20 вересня 2012 року.

Розрахований на науковців, пошукачів, студентів, освітян, і усіх, хто цікавиться проблемами військової історії України середини та другої половини XVII ст.

**Збірник виданий за підтримки депутата Хмельницької
обласної ради Володимира Мельниченка.**

К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012.

ВСТУП

«Воєнні кампанії на Поділлі середини XVII століття (до 360-ти річчя Батозької битви)». Такою була тема науково-практичної конференції, присвяченої 360-ій річниці подій Батозької битви, яка відбулася з ініціативи деканату історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У її роботі взяли участь науковці та студенти університету, викладачі історії та учні міського ліцею, міської гімназії, ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою Хмельницької області та приватного НВК «Антей». Перед присутніми виступили в.о. декана історичного факультету, кандидат історичних наук, доцент Володимир Дубінський, академік УАІН, доктор історичних наук, професор Валерій Степанков, кандидат історичних наук, доцент Володимир Газін, магістр історії, викладач Ірина Найчук, магістр історії, вчитель військового ліцею Леся Гринюк та студент-магістрант Олександр Мацьков.

У своїх доповідях і повідомленнях вони висвітлили причини, хід і наслідки Батозької (1652 р.), Пилявецької (1648 р.) битв, битви за Красне (1651 р.), Жванецької кампанії 1653 р. та Браїлівської битви 1666 року. Ними також були розкриті питання стратегії й тактики українського козацтва під час воєнних кампаній, ролі гетьмана Б. Хмельницького, відомих полковників І. Богуна, М. Кривоноса, тощо.

Усі матеріали конференції узагальнено та видано у пропонованому збірнику, який отримають бібліотеки навчальних закладів міста й району.

В.С. Степанков,
д.і.н., професор

БАТОЗЬКА БИТВА ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

В українській історіографії Батозькій битві явно не пощастило. Вона й до нині не стала предметом спеціального дослідження монографічного характеру. Її перебігу історики торкалися лише у контексті вивчення глобальнішої проблеми – визвольної боротьби українців у середині XVII ст. А відтак, незважаючи на праці М.Костомарова, М.Грушевського, Ю. Тис-Крохмалюка, І. Стороженка й інших авторів, ми не маємо відтвореної цілісної картини участі у ній української армії. Помітно глибше хід битви (скрізь призму з'ясування

дій польських вояків) вивчено у польській історіографії. Дякуючи роботам Л. Кубалі, Д. Мілевського, Т. Цесельського й особливо В. Длуголецького ґрунтовно висвітлено загальну панораму битви, план польського командування, прорахунки польного гетьмана М. Калиновського, бої 1 червня, обставини загибелі польської армії 2 червня, винищення полонених жовнірів 3-4 червня тощо. Тим не паче, і в польській історіографії залишаються десятки питань (дрібнішого обсягу), що потребують подальшого розв'язання. Складність дослідження цієї події полягає у надзвичайній обмеженості об'єму джерельної бази, адже у розпорядженні науковців немає ні реляцій, ні щоденників учасників битви з обох сторін. Збереглося лише кілька листів польських жовнірів, котрі не обіймали офіцерських посад, а тому не могли знати про задуми та дії командування напередодні і в ході бойових дій. Решту джерел складають матеріали біографічних щоденників, спогадів, хронік, літописів, історичних праць другої половини XVII ст. Не слід забувати й того факту, що джерел, витворених українцями – учасниками кампанії, не існує взагалі.

Укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського договору з Річчю Посполитою поставило козацьку Україну та її уряд у катастрофічну ситуацію. Легітимізована окупація теренів Брацлавського та Чернігівського воєводств, поява у березні 1652 р. польських корогв у лівобережній частині Київського воєводства, скорочення козацького реєстру з 40 тис. осіб до 20 тис., зловживання жовнірів і шляхти, котра поверталася до маєтків, відсутність сприятливих умов для проживання козацьких сімей, що переселялися у Київщину з Брацлавщини й Чернігівщини, втрата поспільством соціально-економічних завоювань – все це викликало масове обурення населення не лише відновленням дореволюційних порядків, але й політикою Б. Хмельницького. Починаючи з березня, різко зростає чисельність переселенців на російські землі (лише упродовж весни там осіло понад 20 тис. осіб). У цьому ж місяці у Миргородському і Прилуцькому полках сталися сутички козаків з жовнірами полків Г. Войниловича та С. Маховського. За підтримки миргородського полковника М. Гладкого посполиті й нереєстрові козаки почали збиратися у таборах на берегах Ворскли, Хорола й Псла. Серед частини старшин визріває змова проти гетьмана, котрого хотіли усунути від влади.

За таких обставин Б. Хмельницький виношує потаємні плани поновлення воєнних дій з Річчю Посполитою нападом на її армію, що розташовувалася під Брацлавом. Тому розпочав переговори з ханом про надання йому військової допомоги, а на початку квітня розіслав таємний універсал до козаків і поспільства, закликаючи її готуватися до виступу, щоб «народ наш міг вирватися з цієї неволі...». Аби приховати підготовчі заходи, переконував короля й польських сановників у своїй вірності укладеному договору й засвідчував готовність взяти участь у виправі проти Порти чи Московії. З цих міркувань погодився на проведення спільної польсько-української слідчої комісії для розгляду конфлікту, що стався у Лівобережжі, й за її ухвалою скарав смертю його ініціаторів з боку козаків. У першій декаді травня скликає у Чигирині старшинську раду, яка, по-перше, розкрила змову окремих полковників і сотників проти гетьмана й винесла їм смертний вирок (невдовзі М. Гладкий та його соратники були страчені), а, по-друге, підтримала його задум атакувати польське військо й відновити територіальну цілісність козацької України у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Не виключено, що на ній обговорювалося також питання про похід частини війська до Молдавії, щоб змусити її господаря В. Лупу дотримуватися умов договору 1650 р.

Даний крок гетьмана, генеральних старшин і полковників промовляє про усвідомлення ними небезпеки спалаху громадянської війни (за словами Б. Хмельницького «Русі з Руссю») в українському суспільстві, а відтак й загибелі новоствореної держави. Він був єдиновірним у тій конкретно-історичній ситуації. Помилковим є домінуюче й нині в українській і польській історіографіях положення про те, що воєнні дії, начебто, поновилися (Батозька битва) внаслідок намагання М. Калиновського зупинити похід українсько-кримських підрозділів (5-6 тис. вояків) Т. Хмельницького до Молдавії. Воно, по-перше, надає кампанії українського гетьмана випадкового характеру (невже обійшлося б без битви, якби польський воєначальник не відреагував на просування сина гетьмана?); по-друге, заперечує наявність відповідної ухвали Чигиринської ради й стратегічного плану у Б. Хмельницького майбутньої битви з противником. Бл. 20-21 травня гетьман, дізнавшись, ймовірно, від уманських козаків про зосередження польського війська й наміри М.Калиновського обрати нове місце для

табору, гетьман залишив Чигирин і подався з чигиринським полком до урочища Бірки – традиційного місця збору козацьких підрозділів. Звідси 23 травня за течією р. Тясмин попрямував до м. Тарасівки. По дорозі від'їхав на зустріч з татарами нурадин-султана Кази Гірея, чисельність котрих складала бл. 7-8 тис. осіб. Домовившись про спільні дії, з 8 мурзами з'явився до Тарасівки, де 25 травня прийняв посланців путивльського воєводи Ф. Хілкова. Тут, либонь, отримав від розвідників й уманських козаків інформацію про розташування польського табору під Четвертинівкою, яке розцінив як початок військової виправи поляків. Тому звернувся з універсалом в усі лівобережні міста, аби «поляків державців й урядників у містах кавали (заковувати?), а самі б черкаси записані (реєстрові козаки – В.С.) і незаписані (посполиті – В.С.) йшли до нього гетьмана на збір».

Ймовірно, наступного дня до його табору прибули корсунський, канівський та черкаський полки. Враховуючи, що в умовах необхідності збереження походу в таємниці провести поголовної мобілізації козаків не було можливості, чисельність 4-х полків не могла перевищувати 8 тис. осіб. Припускаємо, що до гетьманського табору з'явився також жаботинський полк, який або складався з козаків-найманців, або з козаків, котрі переселилися з Брацлавщини. Його чисельність могла бути бл. 500-1000 осіб. По дорозі, в Умані, приєднався уманський полк, що налічував бл. 1 тис. козаків. Отже, чисельність українського війська складала бл. 10 тис. осіб, а разом з татарами – 17-18 тис. осіб. 27 травня, відпустивши посланців, вирушив у похід, прямуючи до Умані. Для з'ясування наявності польських підрозділів під Брацлавом та дезінформації противника щодо чисельності війська й скоювання його дій наперед вислав корпус українців і татар на чолі з Тимошем (де-факто керував І. Богун у статусі, вочевидь, порадника) й Карач-бея, що мав рухатися до Брацлава.

З'ясуємо дії польського командування. Польний гетьман М. Калиновський, на відміну від короля і більшості сановників, відчував потенційну небезпеку з боку Б. Хмельницького. Тому домагався від Варшави наказу про зосередження під його безпосереднім проводом усіх військових підрозділів, що знаходилися у Лівобережжі, під Глинянами та Кам'янцем-Подільським. Отримавши нарешті це розпорядження, у кінці квітня наказав їм перебувати до власного обозу.

Аби не допустити об'єднання українських полків з татарами й запобігти їх можливому походу до Молдавії (як у 1650 р.), вирішив на початку другої декади травня зайняти позиції неподалік традиційної переправи через Південний Буг в районі м. Батіг. Тому 21 травня вирушив через Клебань до м. Четвертинівки, розташованого у верхній течії річечки Батіг. Десь 23 травня польське військо розташувалося табором трохи східніше цього містечка над Батогом. Не виключено, що наступного дня він посунувся ще далі у східному напрямі.

Його розташування вимагає окремого дослідження. В українській і польській історіографіях панує погляд, що він простягався з південного сходу на північний захід. Проте вивчення джерел та рельєфу місцевості дозволяє стверджувати, що він лежав на урочищі Батіг зі сходу (від правого берега Бугу) на захід, яке обмежувалося на півночі і півдні глибокими й широкими долинами. Припускаю, що ширина табору складала бл. 2 км, а довжина – бл. 3,5-4 км. Він мав хороші природні укріплення: чолова (фронтальна) сторона виходила на схили балки, тильна теж, ліве крило впиралося об береги Бугу; лише праве залишалося відкритим, особливо в центральній і південній частині, бо північна частково захищалася лісом. Рівнина, що прилягала до південно-західного периметру табору, дозволяла кінноті проводити операції супроти українсько-кримських військ. Важливо зауважити, що, як з'ясував В. Длуголецький, М. Калиновський не мав намірів тут давати бій противнику чи відсиджуватися в обороні. Маємо окремі дані джерел про те, що він навіть виношував намір залишити це місце. Адже розглядав його лише як плацдарм для оперативних дій армії супроти українців і татар. У світлі сказаного не видається дивною відмова головнокомандуючого від проведення земляних робіт (сипання валів і копання окопів) по його укріпленню. Зважаючи на те, що до нього мали з'явитися полки із Лівобережжя і Кам'янця, а також прибути козаки уманського полку, розпорядився розміри табору зробити більшими ніж їх могли успішно обороняти наявні сили. На 1 червня загальна чисельність вояків, включаючи слуг, складала бл. 18-20 тис. осіб. Артилерія налічувала кілька десятків гармат.

Основні сили українського війська рухалися двома ешелонами: перший складала кіннота, яка йшла позаду корпусу Тимоша й Карач-бея на 1 день переходу, а другий – піхота з обозом і гарматами – ще на пів

дня позаду. Татари Кази Гірея рухалися окремо. Корпус Тимоша й Карач-бея просувався дуже швидко. Аби дезінформувати поляків й породити в них острах, Карач-бей розіслав у різні напрямки невеличкі загони (по кілька десятків осіб) татар, щоб справити враження наступу потужних сил. 30 травня один з них уже був помічений неподалік Вінниці. Наступного дня Тиміш і Карач-бей були в районі Ладижина. Тим часом Б. Хмельницький, маючи уже багату інформацію про місцезнаходження ворожого табору, вирішив запобігти можливому відступу звідсіля М. Калиновського, слушно вважаючи, що воно вразливе для удару з тилу. Знаючи про його ненависть до себе, вирішив «зіграти» на ній. Направляє йому листа зі застереженням, аби відступив із зайнятого обозом місця «до польських границь», бо його син з кількома тисячами козаків «летить змусити до шлюбу дочку господаря волоського». Інакше може, «керуючись молодечею запальністю», «зробити на Вашій голові першу пробу свого військового щастя». Одержавши його 31 травня, М. Калиновський «розсміявся» з цього «викруту Хмельницького», вважаючи «за неславу собі», маючи 20-тисячне військо, прислухатися до порад «бунтівного козака». Б. Хмельницький тим часом наказав перекрити усі потенційно можливі шляхи просування ворожих роз'їздів, аби позбавити польське командування інформації про власне місцезнаходження та наявні в нього й Кази Гірея сили.

1 червня Тиміш і Карач-бей переправилися через Буг. Вони домовилися, що татари розпочнуть зачіпні сутички з поляками, а потім, вдавшись до втечі, наведуть її на заздалегідь підготовлену українцями засідку. Перед полуднем татари з'явилися біля південно-західної частини польського табору й захопили частину коней, що випасалися. Спалахнули герці й сутички, що тривали кілька годин. Врешті-решт проти них вирушили три польських кінних полки (бл. 2,5-3 тис. вояків). Татари почали відступати, а потім зімітували втечу. Переслідуючи їх, жовніри у 3,5-4 км від обозу натрапили на засідку. Спалахнув бій, що тривав до вечора, в якому жовніри зазнали невдачі й змушені були повернутися до табору. Так завершився перший день Батозької битви. Він дозволив, прикувавши увагу польського командування до воєнних дій з корпусом Тимоша й Карач-бея, Б. Хмельницькому у другій половині дня непомітно підійти до Південного Бугу й у 3-4 км

південніше польського табору розпочати переправу армії, спочатку кінноти, а під ранок піхоти з табором і артилерією; опісля перебралися татари Кази Гірея.

Польське командування, не маючи жодних відомостей про чисельність й місцезнаходження основних сил противника (всі роз'їзди, нашттовхнувшись на спротив українських заслонів, повернулися без відомостей) занепокоїлося. Адже воно добре усвідомлювало непідготовленість табору до оборонних боїв, оскільки він був неукріпленим. Скликана пізно ввечері М.Калиновським військова нарада засвідчила наявність різних підходів щодо подальшого способу дій. Командуючий німецької піхоти генерал З. Пшиємський радив польному гетьману відступати з кіннотою в район Брацлава для зібрання інших підрозділів армії (насамперед полків з Лівобережжя та Кам'янця-Подільського). Сам же обіцяв залишитися з піхотою у таборі й захищатися у ньому до його повернення з новими силами. Але польний гетьман відхилив цей план й наказав готуватися до оборони, що викликало обурення в частини офіцерів та кіннотників. Не виключено, що значна їх частина, у знак незгоди, виїхала з табору і розташувалася перед ним. Інші жовніри, включаючи слуг й обозну челядь, сипали шанці, рили окопи й зводили земляні редути. Німецькі жовніри зайняли позиції на правому фланзі й частково в тилу; кіннота й окремі піхотні розділи зосереджувалися попереду табору й у південній частині правого флангу.

На ранок 2 червня у Б.Хмельницького визрів план атаки ворожих позицій. Він вирішив завдати по них вирішального удару з північно-західної сторони, де змикалися правий фланг з тильною стороною. При чому, на рівній місцевості правого флангу наступ передбачалося провести під захистом табору. А відтак він відправив туди основні сили війська. На світанку татари Карач-бея розпочали зачіпні сутички, на які поляки не повелися. Пізніше – перед полуднем – кримська кіннота вдалася до нового наступу, виманюючи противника в поле. Це їй вдалося. Частина польської кінноти втягнулася у бій, що тривав бл. 2 годин, інша – невдоволена діями гетьмана, трималася осторонь, готуючись до втечі. Врешті-решт татари спочатку подалися назад, а потім розпочали втечу.

Допоки ці події розгорталися перед південно-західним відтинком табору, частина української піхоти розпочала наступ на укріплення його північно-західної частини. Хоча він не носив масового характеру, але відразу ж набрав затятого характеру, бо німецькі підрозділи відчайдушно захищалися. Тим не паче, в таборі запанувала атмосфера непевності й остраху, породжена невірою у можливість відстояти свої позиції. Звістка про участь у бою полків Б. Хмельницького стала повною несподіванкою для жовнірів, більшість з котрих збагнула неминучість катастрофи, зважаючи на розміри табору та його слабкі укріплення. Значна частина кіннотників, опозиційно налаштованих до М. Калиновського, вирішила втікати у східному напрямку (вздовж чола табору) до Південного Бугу, переправившись через який, можна було врятувати життя. Помітивши підготовку до неї, польний гетьман намагався переконати вояків не «втікати перед битвою». Проте безуспішно! І коли кіннотники вдалися до неї, наказав німецьким воякам (вочевидь, драгунам) «дати вогню по нецнотливих синах, не синах, а виродках Вітчизни» аби «у такий спосіб надати тхорам відваги». Ті випустили «град куль більше для постраху, ніж для влучення». Тим не паче, вогонь з боку своїх ошелешив утікачів. Одні з них кинулися на піхотинців, а інші (більшість) помчали до Південного Бугу.

Сум'яття у польському таборі послужило своєрідним сигналом для контратаки татар Карач-бея, до котрих приєдналася основна маса татар Кази Гірея. Корогви польської кінноти, що залишилися вірними М. Калиновському, й драгуни намагалися утримати табір, б'ючись на смерть. А втікачів переслідували татари, убиваючи їх або беручи до полону. Приблизно у цей же час українська піхота завдає надзвичайно потужного удару по ворожих позиціях у північно-західній частині табору й у кількох місцях увірвалися до нього. Це трапилося бл. 3 години дня. Польний гетьман не мав можливості перекинути на допомогу німцям допоміжні сили, бо їх у нього просто не було. Вони гинули (козаки у полон нікого не брали) зі зброєю у руках. Окремі їхні групи відходили у напрямі зведених редутів.

Воднораз спалахнули скирти сіна і соломи, запалені українськими диверсантами. Пожежа розділила табір на дві частини й унеможливила організацію оборони, бо його захисники з обох сторін мали за спиною

вогонь. Аби допомогти татарам зламати спротив поляків на чолі табору, Б. Хмельницький кинув їм на допомогу потужний підрозділ козаків. Вогонь з їхніх самопалів сильно вражав кіннотників. Вони заметушилися. Частина кинулася навіть до Бугу, інші, відбиваючись, відходили до редути. Оволодівши більшістю території табору, Б. Хмельницький оточив редут і наказав привезти сюди гармати. Розташувавши їх півколом, розпорядився відкрити по них вогонь. Після чого козацькі сотні розпочали атаку й навальним штурмом опанували їх, знищивши усіх німців і поляків, котрі там боронилися. Хоча в окремих місцях табору ще тривали сутички, перемога була повною. Польська армія перестала існувати. Вдалося втекти не більше кільком сотням вояків. До полону потрапило бл. 3-4 тис. осіб (переважно слуг, жінок, дітей тощо). Решта загинула на полі битви, включаючи М. Калиновського, З. Пшиємського, М. Собеського, Я. Одживольського й багатьох інших знаних у Польщі осіб (полягла половина усіх гусар Речі Посполитої). Анонімний автор «Римованої хроніки» констатував: «кров польська струменіла в Буг так, що вода в Бузі наполовину почервоніла». Тіла полеглих залишилися не похованими.

Трагічною виявилася і доля полонених. Оскільки під час Берестечкової кампанії 1651 р. поляки часто винищували полонених українців, влаштовуючи інколи навіть спеціальну охоту на утікачів з-під Берестечка, охопленні почуттям помсти козаки й старшини вимагали від Б.Хмельницького страти полонених, котрі перебували у руках татар (нагадаю, що українці в ході битви полонених не брали). І гетьман пішов їм на поступки. Заручившись підтримкою Карач-бея («великого ворога, – за словами учасника битви С. Друшкевича, – народу нашого») він, виплативши татарам компенсацію у 50 тис. талерів, домігся від Кази Гірея згоди на страту полонених. Щоправда, далеко не всі татари хотіли розпрощатися з цими «живими грішми», тому у різний спосіб намагалися захопити їх (так вдалося врятуватися С. Друшкевичу, К. Корицькому, К. Гродзицькому й багатьом іншим). Тим не паче 3 й 4 червня ногайці стинали віднайдених поляків і німців (жінок і дітей не чіпали). Лише у середу 5 червня вийшло розпорядження гетьмана про заборону страчувати полонених. Всього ж було знищено бл. 1,5-2 тис. осіб.

Батозька перемога стала вершиною військового таланту Богдана великого, найбільшою перемогою української зброї у боротьбі за незалежність у XVII ст. й водночас найбільшою поразкою Речі Посполитої у другій половині XVI – XVIII ст. Повідомлення про масштаби погрому приголомшили річпосполитську громадськість. Як зазначав Я.Лось (один з тогочасних авторів спогадів), «Як довго Польща є Польщею, не ударяв у неї страшніший Перун». На переконання литовського канцлера А. Радзивілла, подібна звістка «ніколи більше не вражала Вітчизни». Шляхта, за словами історика третьої чверті XVII ст. В. Рудавського, «кричала, що вже по Речі Посполитій, якщо ворог увійде у її середину». Вона ліквідувала принизливі умови Білоцерківського договору й призвела до поновлення функціонування державних інституцій на теренах Брацлавщини й Чернігівщини. Українська держава виборола незалежність, бо не була зв'язана жодними договорами з іншими країнами, які б обмежували її суверенітет. Виникла сприятлива ситуація для походу на захід з метою визволення західних земель від польського поневолення та їх включення до складу держави.

І. А. Найчук,
магістр історії, викладач

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

В історії Української національної революції (1648-1676 рр.) яскравою сторінкою є битва під Пилявцями, у якій Б. Хмельницький отримав блискучу перемогу над польською армією. Зрозуміло, що ця проблема викликала і викликає закономірний інтерес з боку дослідників. У 50-60-х рр. XX ст. до неї у своїх працях зверталися О. Апанович¹, І. Крип'якевич², В. Легкий³, Л. Полухін⁴ та ін. автори. Проте, слід відмітити, що з'ясування перипетій битви в працях науковців розглядалося або в контексті загального перебігу революції, або через призму діяльності гетьмана Б. Хмельницького та його сподвижників.

Здобуття Україною незалежності ознаменувало в історіографії процес переосмислення історичного минулого, в тому числі й подій, пов'язаних з Українською революцією XVII ст. Протягом 90-х р. XX ст. – першого десятиріччя XXI століття виходять з друку праці О. Дана⁵,

Ю. Мицика, І. Стороженка⁶, В. Смолія⁷, В. Степанкова⁸ та ін. авторів, в яких, без ідеологічної упередженості висвітлювалися події Пилявецької битви. Важливим вкладом у її дослідження стало проведення всеукраїнських науково-практичних конференцій „Пилявецька битва в історії України” у 1995, 1997, 2003, 2008 роках та видання відповідних наукових збірників⁹.

Метою даної статті є дослідження і висвітлення передумов, розгортання бойових дій і наслідків Пилявецької битви.

Після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький зумів раціонально використати тимчасове перемир'я для створення боєздатної армії¹⁰, що безсумнівно позитивно позначилося на перебігу Пилявецької битви. За спостереженням І. Стороженка, „Пилявецька битва відрізняється від битв, що її передували, насамперед, рівнем оперативно-стратегічного її вирішення... Битва під Пилявцями була складовою концепції виснажливої війни, яку обрав Б. Хмельницький влітку 1648 р. як основного засобу боротьби з Річчю Посполитою”¹¹. Однією зі складових „концепції виснажливої війни” стало проведення, відповідно до концепції І. Стороженка, „битви, як одного з етапів виснаження та деморалізації ворога...”¹².

Тепер торкнемося підготовки обох сторін до битви під Пилявцями. В кінці серпня – на початку вересня 1648 р. для Б. Хмельницького стала зрозуміла неминучість відновлення воєнних дій з Річчю Посполитою. Мирні переговори зайшли в глухий кут, польський сейм „відхилив вимоги Війська Запорізького” і польська комісія, яка мала брати участь у переговорах, фактично отримала доручення „домогатися від переможців почесної капітуляції”¹³. Як зазначає В. Степанков, „По дорозі до Старокостянтинова Б. Хмельницький отримав листи від ради сенату, примаса і канцлера й відразу їм підписав. Ознайомившись з їхнім змістом, зрозумів, що слід готуватися до воєнних дій”¹⁴. Водночас він, з одного боку, ведучи перемовини з А. Киселем, який очолював польську комісію, „провів переговори з турецьким послом (котрий прибув з посольством Ф. Джеджалія), який обіцяв „дружбу й допомогу турецького султана””¹⁵, з іншого, „аби збити ворога з пантелику”, постійно маневрував, вишукуючи місце для заняття табором позиції¹⁶. Його знайшов неподалік Старокостянтинова, на правому березі р. Ікви біля м. Пиляви¹⁷. Основний табір було розташовано, як з'ясувала Л.

Виногородська, за 1,5 км. від греблі на височині „Бутова”. З одного боку, як підкреслюють дослідники, вона була захищена водою, з протилежного боку мала широку долину¹⁸. Табір, як встановив І. Стороженко, становив собою чотирикутник, кожна із сторін якого була більше 1 км. При цьому він був укріплений шанцями і возами у шість рядів¹⁹. Надійне сполучення зв'язувало його із командним пунктом Б. Хмельницького, розташованим у замку. Щоб утруднити наступ ворога на табір, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, а в чагарниках розмістити піхоту²⁰.

На лівому березі розташувався табір М. Кривоноса, зв'язок з яким підтримувався греблею, захищеною гарматами й шанцями з піхотою²¹. Польському війську була залишена тут „нерівна, горбкувата місцевість, порізана струмками та озерами, вкрита осінньою багнюкою”²², яка, на думку О. Апанович, враховуючи одну з переваг польської армії – наявність важкої кінноти, мала ускладнити її маневри²³. Загальна кількість українського війська складала 100-110 тис. осіб при 100 гарматах. Проте, як з'ясував В. Степанков, „... серед них лише 50-60 тис. вояків мали належне озброєння й бойовий досвід, а решту становили „селяни від плуга””²⁴. При цьому, щоб уникнути „витоку інформації”, в таборі була запроваджена сувора дисципліна²⁵.

Стратегічний задум Б. Хмельницького, на думку істориків, полягав у наступному:

по-перше, як зауважував Ф. Ступак, використавши „тактику активної оборони табору, щоб вимотати сили ворога, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару. Така тактика мала шанси на успіх”²⁶. Адже, як констатує науковець, „стійкості й мужності української піхоти, коли вона билася під захистом возів і ґрунтових фортифікацій, не було рівних в Європі”²⁷;

по-друге, „щоб заманити польське військо на не вигідну для нього позицію, Б. Хмельницький почав вдавати ніби хоче розташувати війська в районі Старокостянтинова”. Для цього він направляє туди кілька тисяч вояків, які „спочатку зайняли Красилів, а потім відступили до Старокостянтинова й почали укріплюватися”²⁸.

Польська армія на початку вересня 1648 р. знаходилася у двох таборах. І. Вишневецький формував свої підрозділи на півдні Волині у таборі під Чолганським Каменем, де налічувалося 14 тис. вояків²⁹. 4

вересня сюди підійшли підрозділи, які знаходилися під Глинянами³⁰. В результаті тривалих переговорів 11 вересня відбулося об'єднання військ³¹, в результаті чого загальна чисельність його склала, за підрахунками В. Степанкова, близько 80-90 тис. осіб при 100 гарматах, з яких 60 тис. складала кіннота³². Разом з тим до нього приєдналися сотні шляхтичів, котрі сподівалися повернутися у свої маєтки на Брацлавщині, Київщині, Лівобережжі. Вражала недооцінка військової потуги українського війська у польському таборі. Адже „більшість шляхти збиралася у похід як на банкет”, в обозі знаходилося „щонайменше 60-80 тис. возів (найбідніший шляхтич брав із собою 2 селянських вози, 3-4 коней і 2-х слуг) та для скрашування буденної одноманітності та незручності табірної життя 5 тис. щедрих на сексуальні втіхи жінок”³³. Кидалася у вічі розкіш шляхти. Ю. Мицик, характеризуючи зазначену ситуацію, цитує наступний уривок із щоденника А. Радзивілла: „... хоч майже поруч була їхня поразка під Корсунем, на яку вони нарікали, де вони втратили багато добра і срібного посуду, все одно прибули (сюди) з незрівнянно більшою препишністю золота, срібла, (дрогоціного) каміння, прекрасних наметів і всілякого роду (цінного) непотребу”³⁴. Щодо загальної ситуації в таборі, то, „серед воєначальників панувало повне безладдя, що в свою чергу, з одного боку, спричиняло до падіння „військового авторитету серед офіцерів і жовнірів”, з іншого, призводило до втрати військової дисципліни”³⁵.

Щоб спонукати супротивника до виступу, гетьман пішов на його дезінформацію. Він направив до нього козаків, котрі навмисне потрапили до полону, і під час катувань повідомили „про намір Б. Хмельницького підійти з військом до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями”³⁶. Даний хід спрацював і 14 вересня О. Конецпольський та М. Остророг з 5 тис. жовнірами і 6 гарматами направилися до неї й оволоділи переправою. За даними І. Стороженка, „до Старокостянтинова був посланий роз'їзд, який повідомив, що місто захищає 5 тисяч козаків”³⁷. В результаті 2-х годинного бою, „який козаки вели з оборонних споруд”³⁸, польський загін змушений був відступити до обозу. Вночі козаки, на чолі з Д. Нечаєм, залишили місто. 15 вересня польські частини його зайняли³⁹. Як зазначав Ю. Мицик, „... головна мета здачі Старокостянтинова –

психологічний вплив на ворога, створення в нього враження, що українська армія піддалася паніці спрацював, польська шляхта розглядала здачу міста як ганебну втечу козацького гарнізону⁴⁰. Щоб схилити польське командування до продовження наступу Б. Хмельницький спрямував до міста загін під приводом М. Кривоноса та П. Головацького з наказом зав'язати бій та відступити⁴¹. Польський розвідувальний загін „легко розгромив” козаків, що остаточно переконало польське командування у необхідності „негайно вирушити під Пиляву”, не звертаючи уваги на інформацію командира розвідувального загону М. Зацвіліховського, що місцевість під Пилявцями непридатна до табору⁴². Відтак Б. Хмельницький досяг своєї мети, військова кампанія проходила за його планом.

19 вересня польське військо, як вияснила О. Апанович, зупинилося в 7-8 км від українських позицій, де протягом двох днів, „закладався просторий табір на незручній, пересічній, заболоченій місцевості”⁴³. На думку І. Стороженка, сюди „очікувався підхід військових підрозділів, котрі запізнилися з прибуттям до Човганського Каменю”⁴⁴. Але, виходячи з того, що „кожний полковник ставав там, де йому хотілося, й створював власний обоз, окремо від інших”⁴⁵, польський табір був не суцільним, і розтягувався „на добру милю”, наблизившись до розташування українського табору на 3-4 км.⁴⁶

Зранку 21 вересня польське військо вишикувалося в бойовий порядок. Центр очолив Д. Заславський, ліве крило – О. Конєцпольський, праве М. Остророг. В цей час київський воєвода Я. Тишкевич, не повідомивши командування, направив на штурм греблі через р. Ікву „декілька сотень піхотинців та драгунів свого полку”⁴⁷. Кілька разів вона переходила із рук в руки. Зрозумівши, що „лобові атаки успіху не приносять”, Д. Заславський в обхід греблі направляє кінноту на чолі з С. Корецьким та С. Лашом, яка раптово атакувала козацькі підрозділи. Останні, щоб не потрапити в оточення, змушенні були відійти до табору. Д. Заславський, для зміцнення захоплених позицій, направляє туди 1200 піхотинців на чолі з Осинським та 6 гармат⁴⁸. В цей же день польські підрозділи повели наступ і на табір М. Кривоноса, проте були відбиті. Поділяємо міркування В. Степанкова, що „втрата переправи стала відчутною невдачею для Б. Хмельницького, оскільки розривала зв'язок з табором М. Кривоноса, відкривала шлях до обозу основних

сил армії й могла позбавити психологічної стійкості вояків”⁴⁹.

День 22 вересня виявився туманним. Б. Хмельницький. Як з’ясували сучасні дослідники, використав його для зміцнення табору: попереду і позаду табору викопуються рови, які наповнюються водою; вищими досипаються вали⁵⁰. Водночас відбувалися герці між козаками та жовнірами, які призвели до втрат, як з одного, так і з іншого боку⁵¹. В кінці дня до табору гетьмана прибувають 5-6 тис. бджацьких татар на чолі з Аутимір-мурзою й Аджамет-мурзою. В цей час до польських жовнірів в полон потрапляє священник, який повідомив, що до табору Б. Хмельницького прибуде 30 тис. татар. Дана інформація породила в командування польського війська тривогу⁵², яке протримало в бойовій готовності більшість підрозділів. Готуючись до контрнаступу на обох берегах р. Ікви, Б. Хмельницький переправляє частину татар до табору М. Кривоноса і, „щоб нагнати страху на жовнірів, звелів перевдягнути частину козаків татарами”⁵³.

23 вересня, під час заміни польських підрозділів на греблі і поряд з нею, українсько-татарські підрозділи розпочали наступ. Корогви мазовецького полку що безпосередньо захищали підходи до греблі, були розгромлені. Охоплені панікою, знесилені від „бойового чергування”, жовніри почали відступати. Спроба польського командування надати допомогу окремими підрозділами, обернулася для них загибеллю⁵⁴. Тому, як пише Ю. Мицик, „хоругви стали відмовлятися від участі у цьому двобої”⁵⁵. Успішно розвивався наступ і полків М. Кривоноса⁵⁶. У цей час татарська кіннота вийшла на фланги і тип супротивника. Серед польських офіцерів і жовнірів з’явилася розгубленість, що перетворилася на паніку, яка охопила польське військо, особливо під вечір, коли почали ширитися відомості про появу українсько-татарських загонів в тилу табору, що в остаточному призвело до втрати польським командуванням контролю над військом⁵⁷. Скликана ввечері нарада приймає рішення про відступ, який перетворюється на панічну втечу⁵⁸. Першими, потай від війська, залишили поле бою головнокомандувачі. Помітивши відсутність командирів, кинулася втікати кіннота, залишивши зброю і припаси. Піхотинці, обозні, слуги були залишені напризволяще. Розрахунки дослідників промовляють, що „втікачі рухалися зі швидкістю 120 км на добу, тобто з максимальною швидкістю вершника – 12 км на годину”⁵⁹.

Отримавши відомості про залишення обозу жовнірами, Б. Хмельницький запідозрив можливість пастки і заборонив воякам наближатися до табору, а „чекав світанку, бо розпочинати бойові дії в таборі, розташованому на складній місцевості, і до того ж у темряві, було недоцільно”⁶⁰. Лише вранці козаки зайняли табір, здобувши великі трофеї (92 гармати, гетьманська булава В. Заславського, велика кількість вогнепальної зброї та пороху тощо), загальна вартість яких перевищувала 7 млн. злотих⁶¹.

Отже, українська армія одержала блискучу перемогу над армією Речі Посполитої. В. Степанков спростовує версію, начебто головною причиною „панічного відступу поляків були не вмілі й потужні дії українців і татар, а морально-психологічна нестійкість командування і жовнірів”⁶². Як і в попередніх битвах, у підготовці і проведенні Пилявецької битви виявився полководчий талант Б. Хмельницького, високий рівень українського військового мистецтва⁶³. Даної позиції дотримується й І. Стороженко, який поразку польської армії вбачає у наступному:

по-перше, невдалим розташуванням польського війська в районі Пилявців, на місцевості, непридатній ні для обрання укріпленого табору, ні для використання кінноти. Особливо значна психологічна напруга створювалася від можливої небезпеки нападу українців на неукріплений табір вночі;

по-друге, вдало вибраною й добре укріпленою позицією українського табору, штурм якого був неможливий через відсутність у польському війську необхідної для цього кількості піхоти. Крім цього, правому флангу польського війська загрожував М. Кривоніс, який розташувався вище по течії Ікви на цьому ж (лівому) березі;

по-третє, усвідомленням більшістю польських воїнів, що їх ошукали, що Б. Хмельницький навмисно удавав втечу з Росоловицької переправи, Старокостянтинова та з шляху, що веде до Пилявців, щоб заманити їх сюди, в район з складним рельєфом місцевості, на якій неможливо організувати ні оборони, ні наступу;

по-четверте, відсутністю у польського війська плану бойових дій, єдиноначальності, виконавчої дисципліни, керованості військом⁶⁴. Сама ж перемога сприяла наростанню національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

Здобута на Пиляві перемога сприяла розвитку Національної революції на терені Волині, Поділля й Галичини та відкрила шлях для наступу українського війська до західних кордонів для їх визволення з-під польського панування.

Примітки:

¹ Апанович Е. М. Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Е. М. Апанович. – К.: Из-во АН УССР, 1954. – 102 с.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.

³ Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 гг. / В. И. Легкий. – Ленинград: Из-во Ленинградского ун.-та. 1959. – 175 с.

⁴ Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни / Л. М. Полухін. – К.: Дерполітвид УРСР, 1954. – 40 с.; Його ж. Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Л. М. Полухін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – 20 с.

⁵ Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.) / О. Ю. Дан. – К.: Вид. дім „Стилос”, 2004. – 288 с.

⁶ Мицик Ю. А. Сполохи козацької звитяги: Нариси / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.

⁷ Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.; Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Хроніка життя та діяльності) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова Думка, 1994. – 263 с.; Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім „Альтернатива”, 1999. – 352 с.; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. – 400 с.; іл.

⁸ Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси) / В. С. Степанков. – К.: Інститут СБ України, 1995. – 203 с.

⁹ Пилявецька битва 1648 р. в історії України. – Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява: МП „Офсет”, 1995. – 185 с.; Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – 330 с.

¹⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 66-77; Степанков В. С. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.) / В. С. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: науковий збірник. – Хмельницький: „Доля”, 1995. – С. 25-27.

¹¹ Стороженко І. До історії битви під Пилявцями 1648 р. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / І. Стороженко // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня, 1991). – К.: Ін-тут. історії АН України, 1993. – С. 113.

¹² Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 85.

¹³ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 152; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення / В. С.

Степанков // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. – С. 14.

¹⁴ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 153.

¹⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 15.

¹⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 153.

¹⁷ Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у с. Пилява Хмельницької області Старосинявського району / Л. І. Виногородська // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 31.

¹⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16-18; Виногородська Л. І. Названа праця / Л. І. Виногородська. – С. 31-32.

¹⁹ Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І. С. Стороженко. – Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – Кн. 1. – С. 9.

²⁰ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16.

²¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 155.

²² Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років / О. М. Апанович // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 9.

²³ Там само. – С. 9-10.

²⁴ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 155.

²⁵ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 92.

²⁶ Ступак Ф. Я. Воєнне мистецтво епохи козачини / Ф. Я. Ступак // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII століття / Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 р. / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 42.

²⁷ Там само.

²⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 16-17.

²⁹ Там само. – С. 17.

³⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 112.

³¹ Мицик Ю. А. Незнаний публіцистичний твір про Пилявецьку битву / Ю. А. Мицик // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – С. 42.

³² Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 17.

³³ Там само.

- ³⁴ Мицик Ю. А. Щоденники Пилявецької битви 1648 р. / Ю. А. Мицик // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції. 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 58.
- ³⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 17.
- ³⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 156-157.
- ³⁷ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 118.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – С. 118-119; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 157.
- ⁴⁰ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119.
- ⁴¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 157; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119.
- ⁴² Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 119-120.
- ⁴³ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 10.
- ⁴⁴ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 120.
- ⁴⁵ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 18.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 121.
- ⁴⁸ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 21; Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 10.
- ⁴⁹ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19.
- ⁵⁰ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 160.
- ⁵¹ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 11; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 19.
- ⁵² Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20.
- ⁵³ Там само; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 128.
- ⁵⁴ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20; Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 11-12.
- ⁵⁵ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 134.
- ⁵⁶ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 20.

⁵⁷ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2003. – С. 161; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 136.

⁵⁸ Апанович О. М. Пилявецька битва – одна з найбільших битв Визвольної війни 1648-1654 років ... / О. М. Апанович. – С. 13.

⁵⁹ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 136-137.

⁶⁰ Там само. – С. 140; Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2009. – С. 95.

⁶¹ Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення ... / В. С. Степанков. – С. 21; Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 140.

⁶² Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 2009. – С. 95-96.

⁶³ Мицик Ю. А. Названа праця / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – С. 141.

⁶⁴ Стороженко І. До історії битви під Пилявцями 1648 р. ... / І. Стороженко. – С. 115.

О. М. Мацьков,
студент VI курсу

БИТВА ЗА КРАСНЕ: ПРОЯВ ВІЙСЬКОВОЇ ДОБЛЕСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

*Подивився козак Нечай в квартиру очима
Ай вже Ляхиків сорок тисяч стоїть за плечима
Ей, я козак молоденький Ляхів не боюся,
Маю ж бо я козаченьків тай оборонюся!*

Серед численних проблем вітчизняної історіографії однією із важливих є з'ясування подій військового характеру між козацькою Україною та Річчю Посполитою в період Національної революції XVII ст. Зокрема, це стосується й битви за Красне у лютому 1651 року, що поклала початок новому збройному протистоянню обох сторін. Актуальність даної теми визначається необхідністю всебічного дослідження цієї події.

Беручи до уваги історіографічний доробок у вивченні даної проблеми, відзначимо, що вона не ставала об'єктом спеціального дослідження. Окремі її аспекти з'ясовувалися у роботах М. Костомарова «Богдан Хмельницький» та М. Грушевського «Історія України-Руси», в яких автори висвітлили її перебіг, головних дійових осіб й її роль у зазначений період. Спробу проаналізувати події битви під Красним у

лютому 1651 року під новим кутом зору та на основі віднайдених документів зроблено сучасними дослідниками В. Смолієм та В. Степанковим у ряді своїх праць. Відзначаючи здобутки польської історіографії, назвемо роботи Я. Качмарчика й М. Нагельського.

В умовах погіршення українсько-польських взаємин наприкінці 1650 року, розпочалася активна підготовка обох сторін до відновлення воєнних дій. Причиною цього стало відверте небажання уряду Речі Посполитої йти на компроміс та виконувати свої зобов'язання перед козацькою Україною [6, с.261]. Зокрема, перебуваючи з візитом у Б. Хмельницького на початку 1651 р. посланець путивльських воєвод П. Литвинов звернув увагу на складності українсько-польських взаємин, наголошуючи, що «польские де и литовские люди наступают на их черкаские города и их, черкас, теснят» [4, с.487].

За наказом Яна Казимира на початку лютого 1651 р., польська армія на чолі з польним гетьманом М. Калиновським розпочала наступ на козацьку Україну, зокрема на Поділля [7, с.243]. Воно рухалося з-під Чернокозинець до Бара [12, с.149]. Дане рішення мотивувалося польською стороною як захід, спрямований на ліквідацію загонів повстанців, котрі активно діяли у межах Подільського воєводства [2, с.118]. За визначенням М. Костомарова, населення цього регіону було найбільш відважним та відзначалося схильністю до бунтів та акцій непокори шляхті [9, с.29]. Початком операції стала зустріч 18 лютого М. Калиновського та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського у Матейкові, де було узгоджено про подальші спільні дії супроти ворога. Наступного дня відбулося об'єднання їхніх підрозділів. Загальна чисельність війська становила близько 24 тис. жовнірів [12, с.149].

У той же час, маючи відомості про наближення польської армії до лінії кордону та отримавши відповідний наказ від Б. Хмельницького, брацлавський полковник Данило Нечай вирішив зміцнити залоги у прикордонних містах [11, с.304]. Полковник був відвертим противником Зборівської угоди та неодноразово заявляв про бажання відновити воєнні дії проти Польщі [1, с.136]. Підтвердженням цього стала його активна підтримка щодо переселення мешканців Західного регіону України на терени Брацлавщини. Д. Нечай підтримував боротьбу селян та міщан проти відновлення польсько-шляхетських порядків у прикордонних районах Подільського воєводства [13, с.72]. За словами

очевидця подій С. Освенціма, полковника Нечая поляки називали «одним из главнейших бунтовщиков, а козаки считали первым лицом после Хмельницкого» [10].

Розмістивши свої підрозділи у різних містах, брацлавський полковник головні свої сили вирішив зосередити у містечку Красному [8, с.196]. У неділю ввечері 19 лютого, М. Калиновський мав намір зупинитися у Станіславчику, однак, дізнавшись від полоненого козака про перебування Нечая в Красному, вирішив скористатися цим й завдати раптового удару [5, с.154]. Опівночі коронна армія вирушила до Красного. На думку В. Смолія та В. Степанкова, суттєвим прорахунком брацлавського полковника стало те, що він проігнорував можливу небезпеку і не вжив запобігливих заходів на випадок нападу ворога. Він сподівався на передову сторожу сотника Романа Шпаченка, котрий із залогою перебував у Ворошилівці. Тим часом, пославши до Ворошилівки близько 300 кіннотників та 200 піхотинців, Калиновський рухався доволі швидко до місця призначення. Не очікуючи на напад поляків, залога Шпаченка майже вся загинула, сам сотник, замість того щоб негайно повідомити полковника про даний інцидент, утік до Мурафи [12, с.149].

З метою найшвидшого прибуття до Красного, польська армія, яка складалася переважно з кіннотників, залишила артилерію позаду і на світанку 20 лютого атакувала браму. Відзначимо, що це була лише частина війська, яка складалася з хоругв черкаського старости М. Киселя, уланівського старости К. Пясечинського и К. Корицького під командуванням С. Лянцкоронського. Виникає питання: чому сталося так, що українське військо не було готове до битви? По-перше, польське командування врахувало козацьку манеру їзди на конях, тому наблизившись до міста, варта прийняла їх за своїх [5, с.161]. По-друге, понеділок 20 лютого вважався днем Масляниці, тому всі святкували і коли Нечая повідомили про вступ війська у місто, він вважав, що прибув зі своїми підрозділами з Мурафи сотник Шпаченко [10]. Жовніри рішучим приступом оволоділи брамою та вдерлися у місто. З підходом головних сил становище захисників Красного набуло критичного характеру. Нечай очолив оборону міста [3, с.91]. За свідченнями С. Освенціма, полковник «вскочил на коня, стал сражаться, как подобало храброму юнаку...». Проте, серед цього безпорядку він не

міг організувати відчутного супротиву польським підрозділам й «храбро захищаясь, пал в битве сам, а вместе с ним легло много козаков» [10]. Не можна не оминати факту, що перебуваючи у такій складній ситуації та втративши головнокомандувача, козаки проявили надзвичайну мужність і хоробрість. Вони не віддали тіло Д. Нечая на поталу ворогові і зуміли відбити його. Зрештою, усвідомлюючи неспроможність протистояти атакам поляків, козаки та міщани почали відступати до міцно укріпленого замку, куди сотник Гавратинський встиг перевести гармати [11, с.305].

Не до кінця з'ясованими залишаються обставини смерті Данила Нечая. Найбільш вірогідними є свідченнями, що під час бою він був смертельно поранений у голову з пістолета одним із шляхтичем, а потім ще отримав удар шаблею. Коли Нечай помер, козаки поклали його тіло в одній із веж замку. Біля нього залишили читати псалтир краснянського попа та татарина, який невідомо ким приходився покійному [12, с.149].

Тим часом жовніри вдерлися у місто і почали підпалювати будинки. Задля порятунку ситуації полковником було обрано Григорія Кривенка, який і очолив оборону замку. З метою добитися цілковитої капітуляції Красного, М. Калиновський кинув на приступ німецьку піхоту. До честі козаків, відзначимо, що вони зуміли ціною надзвичайних зусиль відбити наступ і завдати відчутних втрат ворогові [5, с.163]. Однак польний гетьман на цьому не заспокоївся і наказав готуватися до атаки кінноту, яку очолив особисто, але «Провидению угодно было иначе распорядиться и наши, не одержав успеха, должны были продолжение сражения отсрочить до следующего дня» [10].

На світанку польська кіннота знову вишикувалась у бойовий порядок. Піхоті і драгунам М. Калиновський також наказав готуватися до наступу. Сам польний гетьман також взяв участь у битві. Однак, зазнавши величезних втрат, жовніри змушені були вкотре відступити. Під час штурму був поранений полковник Денгоф й велика кількість польських офіцерів [10]. Враховуючи безуспішність наступальних дій, М. Калиновський звернувся до обложених з пропозицією скласти зброю, взамін обіцяючи життя і свободу. Проте, даний тактичний хід не мав успіху. Невдовзі штурм знову відновився й тривав до ночі [12, с.150]. Не витримуючи натиску ворога, декілька сотень козаків у ніч на

22 лютого зробили спробу прорватися через потаємний хід, однак були виявлені ротмістром Янжулою й змушені були вступити в нерівний бій [10]. Переслідуючи залишки козацьких підрозділів, жовніри увірвалися у замок і внаслідок жорстокої січі вирізали майже всіх її захисників. Місто було спалене дощенту, а його мешканці, включаючи жінок і дітей вирізані [11, с.306].

Варто відзначити, що битва за Красне для поляків стала також «нелегкою прогулянкою». За два дні боїв загинуло понад 1 тис. жовнірів. До того ж завдяки вмілому спротиву козаків, армії М. Калиновського не вдалося швидкими темпами просунути в глиб української території та дозволило Б. Хмельницькому виграти час для організації оборони у інших прикордонних містах Брацлавського воєводства [14, с.410].

Отже, без сумніву, доба національної революції середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького – один з найяскравіших і найславетніших періодів в історії українського народу, коли уся Європа дізналася про силу української зброї. Водночас, це доволі трагічна сторінка. Свідченням цьому є битва за Красне, в якій загинув один з найталановитіших воєначальників революції Данило Нечай, оборонці міста й тисячі ні в чому невинних людей. Викликають щире захоплення дії козаків, котрі, розуміючи приреченість свого становища, все ж проявили надзвичайні зусилля, мужність й відважність заради захисту населення від посягань поляків та ідеї здобуття Україною незалежності. Ця битва вкотре засвідчила незламність українського духу і його прагнення до свободи. Події у Красному стали початком чергового українсько-польського воєнного протистояння.

Примітки:

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні [Текст] / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Батюшков П. Н. Подолие [Текст] / П. Н. Батюшков – С-Пб., 1891. – 99 с.
3. Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком [Текст] / П. Н. Буцинский. – Харьков, 1882. – 240 с.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах [Текст]. – М., 1953. Т. 2. 1648-1651 годы; Т.3. 1651-1654 годы / [Составители: Д. П. Гудзенко, М. К. Козыренко, А. П. Лола и др.]. – 558 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст] / М. С. Грушевський– Львів, 1916. – Т.8. –Ч.2 – 224 с.; Київ, Відень, 1922. – Т.8. – Ч.3. – 288 с.; Київ., 1928. - Т.9. – Ч.1. – с.

6. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа [Текст] / М. С. Грушевський, С-Пб., 1908. – 512 с.
7. Замлинский В. Богдан Хмельницкий [Текст] / В. Замлинский, М.: Молодая гвардия, 1989. – 334 с.
8. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький [Текст] / Я. Качмарчик; [з польської перекл. І. Сварник]. – Перемишль-Львів, 1996. – 326 с.
9. Костомаров М. І. Богдан Хмельницкий: В 2-х т. [Текст] / М. І. Костомаров – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб., 1859. – 459 с., 550 с.
10. Отрывки из дневника Станислава Освенцима [Текст] [Електронний ресурс] / Режим доступу <http://www.Voslit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/1640-1660/Vojna1/index.htm>
11. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
13. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.) [Текст] / В. С. Степанков – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.
14. Nagielski M. Kompania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (luty – maj 1651) w przedednie batalii beresteckiej 1651 r. [Текст] / М. Nagielski // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 405-428.

В.С. Степанков,
д.і.н., професор

МОНАСТИРИЩИНСЬКА БИТВА 1653 Р.

Однією з найяскравіших сторінок визвольних змагань подолян середини XVII ст. безперечно є битва за Монастирище, що відбулася 1 квітня 1653 р. На превеликий жаль, вона не ставала об'єктом спеціальних досліджень. Тому продовжує залишатися чимало нез'ясованих питань. Тим не паче, дякуючи працям М. Грушевського, А. Керстена, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Цесельського й інших авторів, можемо реконструювати (в загальних рисах) перебіг її основних подій. Необхідно відзначити й вузькість джерельної бази, що не дозволяє висвітлити ряд аспектів порушеної проблеми.

У лютому 1653 р. король й польське командування вперше вдалися до тактики «зачисток» порубіжних теренів козацької України, що передбачала тотальне руйнування поселень і винищення їхнього населення. Започаткували її корогви полковника Я. Кондрацького у Подністров'ї. У першій декаді березня польний гетьман С. Потоцький ухвалив на військовій нараді акцію вторгнення у Брацлавщину потужного з'єднання (переважно кінноти) для спустошення теренів

Гетьманщини й перешкоджання Б. Хмельницькому зібрання війська в одному місці. Його очолив обозний коронний С. Чарнецький, у розпорядженні котрого знаходилося бл. 13-15 тис. вояків (включаючи обозних слуг). 16 березня він вирушив з-під Заслава у похід і 20 березня зупинився в Паволочі, де приєдналися полки С. Маховського та С. Гурського. Чисельність війська зросла до 18-20 тис. вояків. Першого удару у кінці місяця завдано по Борщагівці, жителі якої вчинили спротив й після захоплення містечка були всі вирізані. Наступною жертвою стало Погребище, в якому проходив ярмарок: всіх мешканців і торговців також витяли. Як стверджував літописець С. величко, С. Чарницький вчинив «це на пострах іншим містам та селам, на які хотів наступати».

Після цього польські корогви подалися на південь. Обозний коронний, маючи величезну перевагу в силах, не побоювався противника. Діяв надзвичайно швидко і розкуто – розсилав, паралельно до напрямку свого просування, у різні сторони підрозділи, охоплюючи широкий пас теренів. Жовніри старанно виконували гасло свого проводиря: «й на ліки не залишати Русина». Виявилися дощенту зруйнованими і спаленими Животів, Якубівка, Липовець, Прилуки, Самгородок, Немирів, Іллінці й десятки інших поселень. За визнанням тогочасного вояки, поета й історика С. Твардовського «Ніколи до цього часу більше ані крові не розливалось від заліза у цьому краї, а ні вогнем не вигоріло разом міст і сільських поселень, як тепер. Бо ледь не всю Брацлавщину по Бершадь і Умань і подальші дідизни попільом засипали, почавши від Погребищ... Тут ні на яку стать не зважав розлючений жовнір: ні на дівчину, ні на вагітну жінку з невинним немовлятком на грудях».

Поява польської армії виявилася повною несподіванкою не лише для козаків і поспільства Брацлавщини, а й командування козацьких полків, розташованих на її теренах. Їхня розвідка спрацювала вкрай погано, вчасно не повідомивши про наближення й чисельність поляків. Виправляючи ситуацію, кальницький полковник І. Богун, дізнавшись про каральну акцію С. Чарнецького, розпорядився сотням полку збиратися до нього у Кальнику. Припускаю, що сюди підходили й підрозділи сусідніх уманського (під проводом наказного полковника Гродзенка) й брацлавського полків. Не поділяю висловленого в

історіографії міркування про надіслання Б. Хмельницьким до Кальника І. Богуна для боротьби з С. Чарнецьким. Так швидко гетьман відреагувати не міг, бо, вочевидь лише у кінці першої декади квітня отримав відомість про вторгнення ворога. І. Богун діяв сам, покладаючись на зібрані ним сили – бл. 4-5 тис. осіб (дані польського історика Т. Цесельського про наявність у нього 5-8 тис. козаків кальницького полку є явним перебільшеннями).

Щедро обдарований військовими талантами, І. Богун відзначався також обережністю й хитрістю. Як констатував сучасник подій, польський історик В. Коховський, він «мав вдачу лисиці, яка показує собакам зуби або хвіст: він був сильний і хитрий». С. Величко теж наголошував на тому, що український полководець «був справжній і обережний вояк». Він прекрасно усвідомлював, що наявних у нього сил занадто мало, аби дати ворогу відкритий бій, тим паче, що в лавах польської кінноти налічувалося й щонайменше 1-2 тис. досвідчених німецьких драгун. У зв'язку з чим полковник слушно вважав, що зможе затримати противника (до прибуття підмоги, по яку послав до гетьмана) лише опираючись на укріплення якогось з містечок. Вибір упав на Монастирище, розташоване на р. Коропець серед боліт, яке мало замок і непогані фортифікації (палісад і рови). Тому, коли польські підрозділи підійшли під Кальник, він після нетривалої сутички з ними поспішно почав відходити через Балабанівку до Монастирища. С. Чарнецький при цьому припустився помилки: замість того аби переслідувати козаків, дозволив собі (не сумніваючись у власній перемозі) витратити час на заняття Кальника, Іллінців й Балабанівки. І. Богун дуже вдало скористався цією затримкою (на 1-1.5 доби) наступу противника для зміцнення міських валів, палісаду й риття окопів. Укріплювався замок. Облаштувався таємний вихід з міста, що простягався між болотами.

Бл. 10 квітня польські підрозділи з'явилися під містом. Знаючи, що в ньому зачинився І. Богун з основними силами кальницького полку, С. Чарнецький вирішив навальним штурмом оволодіти ним, винищити захисників й звільнити дорогу до Умані. Одягнутий у накидку з тигрячої шкури, особисто об'їхав міські укріплення, виглядаючи у них слабкі місця. Помітивши його, оборонці міста почали вигукувати лайливі слова, з-поміж яких образлива назва «ряба собака» закріпилася у свідомості українців за ним на наступне десятиріччя. Спочатку на

приступ пішли драгуни, але козаки і міщани відбили його. Тоді обозний коронний наказав кінноті спішитися й розпочати штурм міста й замку з усіх доступних сторін. Він був тривалим і надзвичайно затяжним. Врешті-решт жовніри, зазнавши величезних втрат (лише полягло 600 осіб), змушені були відступити. Не виключало, що саме під час цього бою І. Богун помітив, що С. Чарнецький, не побоюючись удару в спину, не дбав про захист жовнірів з тилу. І в нього майнула думка про можливість скористатися цим прорахунком обозного коронного у завтрашньому бою. У ночі обміркував її з усіх сторін. Ризик був величезним, але саме він давав єдиний шанс на успіх у цьому протистоянні. Для проведення маневру з наступною атакою на наступаючих була відібрано кілька сотень найхоробріших і найдосвідченіших вояків, котрих зняли з оборонних укріплень. Звичайно, у порівнянні з чисельністю поляків, їх було жменька. Проте І. Богун і не покладався на силу. Знаючи, що противник має відомості про можливий підхід надісланої гетьманом допомоги, включаючи татар, він вирішив зімітувати підхід останніх, аби посіяти серед жовнірів розгубленість, а можливо, й паніку.

11 квітня колони жовнірів знову вирушили на приступ. Як і попередній, він відзначався запеклістю з обох сторін. Козаки і міщани стояли на смерть, однак стримувати натиск жовнірів ставало все важче. Прорвавшись у передмістя, вони почали штурмувати вали. Й І. Богун зрозумів, що настає критична хвилина бою, тому вдався до виконання задуманого маневру – через таємний хід почав виводити вояків. С. Твардовський, а за ним й С. Величко, у своїх працях помилилися, стверджуючи, що у розпал бою кальницький полковник начебто утік до Б. Хмельницького, залишивши напризволяще оборонців. Це не так! І. Богун блискуче провів обхідний маневр й вийшов у тил ворогам, котрі уже оволоділи частиною валів й взялися розбирати палісад. Загинули на валах Гродзенко й сотні інших захисників. Здавалося ще одне-два зусилля й жовніри увірвуться всередину міста. Це усвідомлював й С. Чарнецький, котрий вдихновляв вояків на продовження штурму. За даними В. Коховського, він, «даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щоки, майже смертельно. Піднебіння стряснулося від жорстокого удару; кров, що ринула в порожнину рота, перешкоджала не

тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його лихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче».

Важке поранення головнокомандуючого (деякі джерела повідомляють, що пробила не стріла, а куля) викликало у жовнірів певне замішання. І саме у цей час І. Богун, котрий, за словами згаданого вище автора, «завжди з однаковою готовністю йшов назустріч небезпеці і переживав її», вдарив з усією силою в спину нападників. Козаки голосно кричали «за скіфським звичаєм» й частково за татарським : «Аллах акбар». Чого, чого, а появи ворога в тилу ніхто з жовнірів не сподівався. Хтось закричав: «Орда, орда йде разом з Хмельницьким». Спалахнула страхітлива паніка. Як зазначав С. Величко, «Усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками й великою здобиччю, побігло від Монастирищ назад до Ковеля...». Утікачі зупинилися й перевели подих лише під Липовцем (понад 50 км від Монастирищ). Звідсіля армія С. Чарнецького почала відступ у напрямі Заслава, залишивши терени козацької України.

Отже, битва за Монастирище завершилася поразкою чисельної польської армії й стала тріумфом української звитяги й блискучих військових здібностей І. Богуна. Ворога було відкинуто з теренів Брацлавщини, що врятувало від загибелі десятки тисяч козаків і посполитих й дозволило Б. Хмельницькому успішно завершити мобілізацію армії.

В.В Газін,
к.і.н., доцент

ЖВАНЕЦЬКА КАМПАНІЯ 1653 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

У перебігу Української національної революції середини XVII ст. 1653 рік виявився одним з ключових. Тогочасні події, що розгорнулися в ході українсько-польського протистояння, справили вплив на подальший хід національно-визвольних змагань українського народу, визначивши зміст наступних періодів революції.

Однією з визначальних подій 1653 р. стала Жванецька кампанія. Вона хоча й не позначилася якимись кровопролитними баталіями, феєричними перемогами чи гіркими поразками, проте мала значно більші політичні наслідки, які й визначили співвідношення сил на наступні роки.

Отже, яким же було становище ворогуючих сторін (козацька Україна та Польща) на 1653 р. та з чим вони підійшли до Жванця?

Переможний 1652 р., який позначився перемогою української армії над поляками під Батогом в червні місяці. Фактично, після Батога козацька Україна постає як незалежна держава. Проте, до остаточного вирішення завдань, які були поставлені перед керівництвом Війська Запорозького слід було пройти ще доволі важкий шлях, який ставив перед Богданом Хмельницьким та його сподвижниками нові виклики.

Головне з них – визволення від польського панування всіх українських земель та включення їх до складу Української держави Війська Запорозького. Однак Польща, не зважаючи на поразку у 1652 р., залишалася доволі сильним суперником, який не погоджувався на втрату українських земель. Хмельницький розумів, що потенціалу самого Війська Запорозького для цього недостатньо. Кримський хан як союзник був доволі ненадійним. У Бахчисараї сповідували перш за все свої власні інтереси й були не зацікавлені в остаточній поразці Варшави. Саме цим можна пояснити дії хана у вирішальні моменти Зборівської чи Берестецької битв.

Тому Хмельницький намагається створити широку антипольську коаліцію, залучивши до неї придунайські князівства, Москву, Швецію. Однак уже в цьому проекті були моменти, які зумовлювали труднощі його реалізації.

По-перше, активізація Чигирини в Придунайському регіоні не могла не викликати занепокоєння та протидію з боку Туреччини й Криму. По-друге, доволі міфічним виглядала ідея об'єднання в антипольській коаліції Швеції та Москви, які мали цілком протилежні плани стосовно Прибалтики. Непередбачуваною могла виявитися реакція Бахчисараю на зближення Чигирини та Москви.

Насамкінець Варшава, в свою чергу, намагалася вжити всіх заходів для недопущення створення широкого об'єднання проти себе. У цьому сенсі польське керівництво намагається випередити

Хмельницького, завдавши вирішального удару, який би став реваншем за Батіг.

Наприкінці 1652 р. Річ Посполита пришвидшує підготовку до наступу на Україну. У лютому 1653 р. її підрозділи атакували Погребище, Прилуки й інші міста Брацлавщини. Відзначимо, що саме Поділля вкотре опиняється в епіцентрі військових дій. Через місяць почалося вторгнення 8-тисячної армії, яка, прямуючи до Умані, знищила десятки міст і сіл. Лише після поразки під Монастирищем, вона відступила.

Весною 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище козацької України. Справа в тому, що гетьман, намагаючись прилучити Молдавію до антипольського союзу, домігся одруження (серпень 1652 р.) сина Тимофія з донькою В.Лупу Розандою, не передбачивши при цьому негативних наслідків цієї акції. Як уже ми відзначали, Османська імперія виступила проти включення Молдавії в сферу політичних інтересів України. Крім того, українсько-молдавський союз насторожив володарів Валахії і Трансільванії, які пішли на зближення з Річчю Посполитою. А внаслідок нерозважливих дій Т.Хмельницького у Молдавії (з метою відновлення при владі усунутого з молдавського престолу В.Лупула Хмельницький надіслав туди козацьке військо на чолі з своїм сином Тимошем. 21 квітня 1653 р. козаки розбили об'єднане військо суперника Лупула Георгіци і його союзників – Валахії й Семиграддя й повернули трон Лупулу. На тому би спинитись... Та молодий і гарячий Тиміш пішов далі – на Валахію, що втягло українське військо в непотрібну міжусобну боротьбу) у травні, розпочалося оформлення антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Валахії й Трансільванії, до якої згодом приєдналася (після державного перевороту) і Молдавія.

22 серпня польське військо на чолі з Яном Казимиром виступило з-під Глинян у похід проти козацької України. На зустріч вирушив Б.Хмельницький, об'єднавшись по дорозі з татарами.

У цей час до гетьмана надходить інформація про оточення війська його сина Тимофія в Сучаві. Гетьман, направляє туди значні сили. Однак це виявилось запізно. Під час боїв за місто Тимоша було поранено і невдовзі він помер від рани. Обложені українці домоглися почесної капітуляції й залишили Сучаву. Отримавши трагічну звістку

про загибель старшого сина, Богдан Хмельницький направився до Кам'янця, щоб перехопити на марші поляків. Тим часом король після двотижневого перепочинку під Кам'янцем 29 вересня виступив до Бара, плануючи подальший наступ на Білу Церкву. Однак, дізнавшись біля с. Зеленче про об'єднання українсько-кримського війська, вирішив повернутися й зупинитися табором біля м. Жванець, сподіваючись на підхід союзників. 8 жовтня близько 49 тис. жовнірів зайняли позиції під замком між ріками Дністер і Жванчик, 21 жовтня розпочалися воєнні дії.

Б.Хмельницький спочатку перебував під Шагородом, а потім підійшов до Бара. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, прояви дезертирства), він вирішив добитися капітуляції польських військ шляхом їх облоги.

Армія Хмельницького налічувала 30-40 тисяч чоловік. На кінець жовтня українські і татарські з'єднання міцно блокували польське військо під Жванцем. Були зайняті навколишні подільські містечка. В околицях були розгромлені окремі польські під'їзди і загони. Облога тривала понад два місяці. До середини грудня становище жовнірів стало катастрофічним: від голоду й холоду померло близько 10 тис. вояків і слуг.

За таких обставин король пішов на переговори з ханом, які завершуються 15 грудня укладенням (в усній формі) Кам'янецької угоди між поляками та татарами.

Звичайно, такі дії хана можна розцінити як черговий приклад зрадницької політики Бахчисараю, який вкотре рятував Польщу, не допускаючи цілковитого розгрому її військ. Однак, тут, на нашу думку, слід врахувати ще одну обставину.

1 жовтня в Москві Земський собор прийняв рішення про взяття Війська Запорозького під царську "високу руку" й про оголошення війни Польщі. Потім 23 жовтня ту війну офіційно оголосили.

Звістка про собор прийшла до Хмельницького у табір під Жванцем й виявилася дуже недоречною. Вона різко погіршила становище українського війська. Така "блага вість" могла підштовхнути татар, які й так не бажали повного розгрому поляків до пошуку порозуміння з останніми.

Розуміючи це, Хмельницький не став оголошувати цю новину й навіть заборонив московським послам їхати у Жванець.

Татари ж, поки ще "блага вість" не дійшла до них, поводитися як звичайні союзники. Разом із українськими військами оточували польський табір, разом билися.

Хан уже готувався до вирішального удару по польському табору, коли король дізнався про "благую вість". Поляки відразу зрозуміли, що саме ця вість і є їхнім порятунком. Для них це була справді блага вість у прямому значенні цього слова. Король відразу послав до хана послів на чолі з коронним канцлером С.Корицинським. Іслам Гірей, дізнавшись про рішення Москви прийняти під свою протекцію Військо Запорозьке, розлютився. Кинувся до Хмельницького, кричав, що "...за нього, гетьмана, і за все Військо Запорізьке кров свою пролив, а гетьман мимо нього хоче піддатися під Москву".

У значній мірі саме це й зумовило укладення польсько-татарського договору, за яким воєнні дії припинилися. Польща зобов'язувалася виплатити упоминки, а питання ясиру обходилося мовчанкою, що практично розв'язувало татарам руки для захоплення бранців на українських землях. Відносно козацької України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору (як це часто стверджується в історіографії), а лише передбачених ним прав і вільностей козацтву. Всі ж інші аспекти договору ігнорувалися. Тому не випадково Крим погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди панів, відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. Таким чином, політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: вони не передбачали навіть автономії для Української держави в складі Речі Посполитої.

Ось так і сталося, що операція під Жванцем, яка так добре починалася і подавала такі хороші надії, не закінчилася тим, чим мала би – якщо не розгромом, то перемогою типу Зборівської. Поляки зберегли свої сили. І сталося те із-за вкрай недоречної в той час московської "благої вісті"

6 грудня воєнні дії під Жванцем припинилися. Для Польщі це була поразка без поразки, для України – перемога без перемоги.

Жванецькі події мали відчутний вплив на подальший перебіг Української революції. Адже оформлення польсько-кримського союзу стало дієвим чинником, який змушував Богдана Хмельницького до практичної реалізації союзу з Москвою. Останній врешті виявився фатальним як для самого гетьмана, так і для України в цілому.

Л.О. Гринюк,

магістр історії, вчитель історії

ПРИЧИНИ, ХІД ТА НАСЛІДКИ БРАЇЛІВСЬКОЇ БИТВИ 1666 РОКУ.

Браїлівська битва 1666 року належить до найменш досліджених збройних конфліктів другої половини XVII ст. Чимало аспектів битви продовжують залишатися нез'ясованими. Вивчення комплексу джерел (включаючи віднайдені в архівосховищах і рукописних відділах наукових бібліотек Польщі) дозволяє відтворити цілісну панораму розвитку даної події.

У листопаді 1666 р. помітно загострилася ситуація в Брацлавщині (Побужжі й Подністров'ї). Після проголошення П.Дорошенка гетьманом, останній вирішив не допустити розташування польських військ на території Правобережної України [1, с. 365]. За визнанням анонімного автора «Новин з України», Військо Запорозьке домагалось від них або відступити «з України», або припинити свавілля щодо населення [2, с. 7]. На його переконання, козаки і поспільство «шукали способу аби могли позбутися польського панування...» Зокрема, піхотні запорізькі козаки, за розпорядженням гетьмана, почали займати міста Брацлавського, Кальницького і Подільського полків, витісняючи з краю польські корогви, обоз яких залишався під Іллінцями.

Тим часом основні сили польського війська стали табором біля Орині над Дністром. Великий коронний гетьман Станіслав Потоцький призначив досвідченого офіцера (полковника) Себастьяна Маховського (затятого ворога козацтва, безпосередньо причетного до розправи над екс-гетьманом Іваном Виговським й масового винищення української людності 1664-1665 рр.) регіментарем частини війська, що мала розташовуватися на зимовий постій у Брацлавщині. В другій половині листопада близько 10 тисяч жовнірів (разом з обозними слугами) попрямували до Немирова, безжалісно грабуючи по дорозі населення

сіл і міст. Поголос про їхні безчинства, обростаючи різноманітними подробицями, породив панічні настрої серед жителів Кам'янець-Подільського повіту, котрі почали масово залишати домівки й втікати хто-куди міг. 8 грудня з Кам'янця повідомляли, що до міста «звозяться хлопи звідусіль», ховаючись начебто від ворогів. Атмосфера страху й ненависті, що охопила населення, посилювала серед подільської шляхти й урядовців тривогу з приводу їх можливого повстання [2, с. 8].

Просування жовнірів до Шаргорода викликало таку ж реакцію з боку населення Подністров'я. «Хлопи» від них, «як від ворогів, утікають до Волоської землі, - писав анонім 10 грудня з Кам'янця, - хоча і там зле й дуже тяжко їм, все ж воліють (дібратися) туди, а ніж потрапити під насильство наших». Увійшовши у терени Гетьманщини, С. Маховський почав розташовувати корогви на зимовий постій. Частина їх направив у спустошені поселення між Південним Бугом і Дністром, а сам з основними силами вступив до Брацлава, який хотів перетворити у власну резиденцію.

П. Дорошенко й нурадин-султан Девлет Герей дізналися про наближення польського війська на початку грудня. Воно не могло їх не стурбувати, бо ні королівський двір, ні уряд, ні великий коронний гетьман не вважали за потрібне хоча б поінформувати про відправлення жовнірів у межі козацької України, повністю ігноруючи умови попередніх домовленостей з Військом Запорозьким. Мало цього, навіть С. Маховський, до якого гетьман і нурадин-султан звернулись за роз'ясненням з приводу мети впровадження жовнірів (адже усім було зрозуміло, що зубожіле населення розореного краю не спроможне прохарчувати їх упродовж зими), дозволив собі їх проігнорувати [2, с. 8].

Тим часом розіслані по поселеннях роз'їзди для виявлення наявності домів для розташування жовнірів, вчиняли напади на козаків і татар, провокуючи зіткнення. Перепис дворів навіював їх власникам думку, що поляки хочуть поновити панування. Усвідомлення цієї загрози викликало поголовне обурення козаків і поспільства. Наприклад, за даними В. Коховського, міщани напівзруйнованого Ставища навідріз відмовилися впускати жовнірів, нагадуючи, що «досить нам лиха й біди поляки наробили». Пригрозили: «якщо їх знову спробують поновити, будемо боронитися до останнього, а що

залишилося від давніх пожеж, те самі до решти допалимо і самі з жінками і дітьми кинемося у той вогонь». Міста й містечка зачиняли брами. Подільський полковник Остап Гоголь разом з кількома тисячами татар не допустив декілька польських корогв в околиці Могилева-Подільського.

За таких обставин П. Дорошенко й Девлет Герей мали усі підстави оцінити вступ польського війська на терени козацької України як прояв ворожих задумів з боку Речі Посполитої, котра продовжувала переговори з Московією, не повідомляючи про їх зміст ні гетьмана, ні хана. Згодом останній у листі до короля не без підстав докоряв йому як за таємничість згаданих переговорів (адже Річ Посполита і Кримське ханство мали союзний договір), так і за дану акцію С. Маховського. На переконання Аділ Герея, польське військо було направлене «супроти козаків». Воно рухалося «трьома шляхами і тричі брало невільників з нашого війська». Але ж не беруть язика від друзів по приязні... Тому хан не сумнівався, що С.Маховський ішов «знести наше військо», яке і вийшло йому назустріч [2, с. 8].

Отже, власне неприязні дії польської сторони, а не заздалегідь спланована гетьманом і нурадин-султаном акція (як це традиційно зображується у польській історичній літературі), спровокували збройний конфлікт. Аналіз джерел дозволяє висловити міркування, що на перших порах вони не мали намірів громити поляків, а намагалися тільки витіснити їх за територіальні межі Гетьманщини. За визнанням польського шляхтича Яна Дробиша-Тушинського, котрий взяв участь у Браїлівській битві, «орда з козаками наступали, не допускаючи нас на постій і так нас поволі, вриваючи, випровадили з України. Пан Маховський, бачачи нерівність сил, відступав поволі з таборами, які, коли б негайно залишив, то був би вивів військо...» [2, с. 8].

Справді, приєднавши корогви з-під Іллінців, регіментар відходив у напрямі Браїлова (розташованого у східній частині Подільського воєводства), збираючи по дорозі розіслані на зимові лежі підрозділи. Якщо вірити В.Коховському, С.Маховський не проявив відповідних якостей воєначальника, хоча «вік провів на війні, не умів зберігати поваги до себе, ні надати регіментарській владі належної чинності: в цілому дозволив усім керувати, тому не існувало необхідного порядку».

Закидали йому також пристрасть до гри в кості, надмірну увагу до собачки Куцини, а також пияцтво [2, с. 8].

Брак джерел не дозволяє з'ясувати, що призвело до вирішального бою. Припускаємо, що в умовах пануючого у польському таборі безладу («всі радили, рідко хто виконував накази») якийсь із роз'їздів самовільно атакував українські чи кримські підрозділи, спровокувавши таким чином удар у відповідь. П. Дорошенко, маючи в розпорядженні, очевидно, 8-10 тисяч козаків і 15-20 тисяч татар, у ніч з 18 на 19 грудня в 10-11 км від Браїлова у «порожньому містечку» він атакував поляків, які просувалися під захистом табору [3, с. 283]. Залишивши для їх стримування потужний заслін, С.Маховський відвів основні сили під Браїлів, що почали лаштуватися до бою на льоду р. Рів. Для захисту замку розташував у ньому 200 серденят (найманих козаків) та кілька сотень піхотинців. Сучасники подекували, що, здавши керівництво військом комусь із досвідчених офіцерів, сам регіментар залишився у місті, часто прикладаючись до келиха з горілкою. Чи правдива ця інформація з'ясувати не можливо.

У 3,5-4 км від міста у долині українці й татари провели сильну атаку на корогви, які прикривали відхід війська. Завдали їм поразки й змусили відступати до Браїлова. Переслідуючи жовнірів, уже ранком вони наблизилися до ворожих позицій. Перший наступ на них успіху не мав, бо потрапили під сильний вогонь. Проте новий приступ після жорстокого двогодинного бою приніс перемогу: 27 корогв були вщент розбиті, інші, заметушившись у паніці, кинулися втікати у напрямку Меджибожа. За свідченням Я. Дробиша-Тушинського, «Мало що в цей час війська втекло і сам пан Маховський у неволю взятий з песиком своїм Куциною; так багато товариства, поручиків з нашого боку полягло, а челядь почтова, візники і хлопці при возах майже всі згинули. Під корогвою одного пана Велгорського, ротмістра мого, самих пахолків почтових загинуло понад сорок, компанії двадцять три і поручик наш Павел Фалібовський» [2, с. 8].

Недобитки, охоплені жахом, розбіглися хто куди бачив. Частина жовнірів, як уже зазначалося, втікала до Меджибожа, котрих татари гнали аж до самого Летичева, стинаючи й беручи до полону. За даними аноніма, вози були всі втрачені й «сила загинула челяді», бо «від самого Браїлова орда, сівши на наших, аж під Летичів біла». 4 корогви, що

хотіли затримати татар і українців («на прикритті були»), полягли повністю [2, с. 8]. Надвечір, подолавши у лютий мороз майже 70 км, важкого снігового шляху, втікачі дібралися до Меджибожа й заховалися за стінами потужного замку. Перемога була повною. Сучасники порівнювали цей погром війська з Батозьким 1652 р. Як занотував Микола Ємьоловський: «Багато в чому подібна була Батозькій поразці, у тому лише різниця, що там ледь не усіх витягали, а тут більше забрано до неволі» [2, с. 9]. С. Величко трактував Браїлівську поразку поляків як справедливу відплату за заподіяні ними лиха українському населенню. «Отож не без причини пролилися на Маховського сльози православних людей, - записав він у своєму літописі, - бо через те, що поводився немилосердно з тими бідними людьми, і сам за божим правосуддям підпав із військом під знищення й повну поразку» [2, с. 9].

Добившись перемоги, П. Дорошенко відмовився від продовження наступу, демонструючи таким чином, що підняв зброю не проти Речі Посполитої, а в захист прав вольностей Війська Запорозького, порушених С.Маховським [2, с. 9]. Гетьман також повернувся до Чигирини й розпочав облогу польського підрозділу, що засів у замку, а в лютому 1667 р. – польської залози у Білій Церкві. Ці кроки засвідчили остаточний розрив П.Дорошенка з Польщею [3, с. 333].

Водночас безпосереднім її результатом стали, по-перше, завершення звільнення Гетьманщини від польських підрозділів й, по-друге, усунення реальної загрози вторгнення на її терени польського війська. Разом із тим, здобута перемога створила сприятливі умови для пограбування татарами населення українських земель, що знаходилися у складі Речі Посполитої. Вони розсипалися бамбулами по теренах Західного Поділля, Волині, Полісся й Галичини, спустошуючи поселення й захоплюючи ясир. Були зруйновані Летичів, Плоскіров, Зборів, Глиняни й десятки інших міст і містечок. За перебільшеними даними бранцями стало понад 100 тисяч осіб [5, с. 107-108]. Внаслідок морозів більшість з них вимерзла в дорозі [2, с. 9].

Повторилася (і, на превеликий жаль, не в останнє) жахлива трагедія українського населення, котре проживало за межами Гетьманщини. Адже кримська еліта розглядала його таким, що знаходилося на ворожій території. Укладена П. Дорошенком угода з Кримом гарантувала безпеку тільки мешканцям української держави [6,

с. 143-144]. Так, Україна, як країна, у роки революції 1648-1676 рр. постійно опинялася між Сциллою й Харібдою політики ханства: якщо воно виступало союзником Гетьманщини, заграва пожеж освітлювала її західні й північно-західні терени; коли ж було союзником Польщі – дим згорищ покривав козацьку Україну. І в першому, і в другому випадку спустошення й руйнування торкалися українських поселень і валки бранців, супроводжувані тужливо-розпачливими піснями й прокльонами на власну нещасливу долю, гетьманів, королів та увесь білий світ, тяглися до міст та сіл кримських і буджацьких татар. А пролиті потоки крові й сліз, помножені на релігійну ворожнечу, перетворювалися у нездоланну прірву ненависті українського люду до Криму й Порту [2, с. 9].

Перемога у Браїлівській битві призупинила спроби Речі Посполитої реставрувати свою владу на Правобережній Гетьманщині і стала черговою успішною акцією Петра Дорошенка на його шляху до об'єднання Гетьманщин по обидві сторони Дніпра.

Примітки:

1. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.1: А-В. – 2003. – 668 с.
2. Степанков В. Браїлівська битва 1666 року: причини, хід, наслідки / Валерій Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів 17-18 жовтня 2006 р. – Випуск 5. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 210 с.
3. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
4. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – Т.7. – К.: Вид. дім. «Альтернативи», 1999. – 352 с.
5. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 704 с.
6. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

ДЛЯ ПОТАТОК

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ
ВИДАННЯ**

**Воєнні кампанії на Поділлі середини XVII
століття (до 360-річчя
Батозької битви)**

Збірник матеріалів науково-практичної конференції

**Збірник виданий за підтримки депутата Хмельницької обласної
ради Володимира Мельниченка.**

Комп'ютерно-інформаційна лабораторія
Історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300

